

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга 2 – ГЕОГРАФИЯ
Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF GEOLOGY AND GEOGRAPHY
Book 2 – GEOGRAPHY
Volume 110

СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ – ПРЕГЛЕД И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ

ОНИК АРАБЯН

Катедра Регионална и политическа география
e-mail: onick.arabyan@gmail.com

Onik Arabyan. FAMILY FARMS IN BULGARIA – REVIEW AND PERSPECTIVES FOR DEVELOPMENT

The family farm has the characteristics of the definition of family business. It is a working place, territory, way of insurance, feed the household, traditions etc.

This article consists 3 main chapters. The first one describes the role of the family farms for rural region development within the EU. The second one deepens into analysis and determining of the agricultural problems in different sectors, cluster structure and SWOT-analysis. The final chapter brings out the perspectives and next steps in front of the sector.

Key words: rural regions, sustainable development, family farms, RDP 2014–2020.

УВОД

Въпросът „Какво е семейно стопанство?“ има много отговори в зависимост от контекста, в който се задава. Семейното земеделско стопанство в пълна степен отговаря на характеристиките на определението за семеен бизнес. То е исторически първият възникнал и най-разпространен представител на семейния и малкия бизнес в света. В началото на ХХІ в. в света има над 500 милиона семейни стопанства и относителният им дял сред земеделските стопанства в страни с различна степен на развитие е в граници от 85–98%, като те произвеждат около 56% от селскостопанската продукция и стопанисват около 56% от земята.

Семейното земеделско стопанство е специфична организационна форма, защото едновременно е работно място, територия и начин за осигуряване на изхранването и съществуването на фермерското домакинство, бит, традиция и т. н. Изборът на индивида да стане фермер е не само професионален избор, а е избор на определен начин на живот. Основанията за подобно твърдение могат да се търсят в спецификата на живот в селските райони, в рисковия характер на стопанската дейност, в неравномерното трудово натоварване, в начина на управление на семейното стопанство и т. н. От икономическа гледна точка членовете на фермерско семейство следва да притежават специфичен набор от предприемачески умения, рисково поведение и ориентираност към постижения, поради което земеделието често се разглежда по-широко от една професионална заетост.

Организацията за прехрана и земеделие (FAO) дефинира фамилната ферма като селскостопанска организация, която се ръководи и управлява от едно домакинство и основната част от труда се осигурява от същото домакинство. „Семейството и фермата са едно цяло, в което се комбинират икономически, екологични, социални и културни функции“ (FAO, 2013). От социологическа гледна точка фамилното земеделие е свързано със семейните ценности като солидарност, приемственост и ангажираност. То е повече от професионален избор и отразява начина на живот (Съвет на ЕС на 26 юли 2013). През последните десетилетия семейното земеделско стопанство най-често се определя като основна първична форма на организация в селското стопанство, при която земеделският стопанин поема риска по производството и реализацията на продукти и заедно със своето семейство изпълнява цялата или част от земеделската работа и управленски функции.

Целта на настоящата статия е да се опита да хвърли малко повече светлина върху семейните стопанства в България, върху предизвикателствата и възможностите, пред които те са изправени, и на тази база да се изведат икономическите, социалните и демографските ползи от увеличаването и укрепването им, както и какви перспективи се откриват пред тях в програмния период 2014–2020 г.

В помощ на изследването са използвани метода на статистическия анализ, както и анализ на силните и слабите страни, възможности и заплахи (SWOT анализ).

РОЛЯТА НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА ЗА РАЗВИТИЕТО НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ В ЕС

Ролята на семейните стопанства за развитие на селските райони в Европа е представена в доклада „Семейното земеделие в Европа: предизвикателства и перспективи“ (Family farming in Europe: challenges and prospects)¹, изготвен през 2014 г. по поръчка на Европейския парламент, както следва: „В ЕС фамилните земеделски стопанства работят в различни икономически, агро-екологични и социални условия, осигурявайки продоволствената сигурност на ЕС, като същевременно отговарят и на нарастващите обществени очаквания за безопасността на храните, подобряване на тяхното качество

¹ http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT%282014%29529047_EN.pdf

и увеличаване на разнообразието им, и по този начин допринасят за интелигентния и устойчив растеж на Съюза“.

Подобно на други регионални и социални диспаритети между отделните страни членки в рамките на ЕС, съдбата на семейните стопанства се различава в широки диапазони. В страните от Западна Европа традиционното схващане за семейните стопанства недвусмислено води до асоциация на предлагане на висококачествена и разнообразна продукция. Семейните земеделски стопани в ЕС допринасят за продоволствена сигурност на регионално, национално и европейско ниво, предвид огромните мащаби, които те самите съставляват.

Семейните земеделски стопанства допринасят и за устойчивото екологично развитие на селскостопанските системи. Има няколко фактора, които доказват, че тези структури могат да осигурят по-висок стандарт на грижа за околната среда в сравнение с не-семейното земеделие. Първо, малките и полупазарни стопанства са по-склонни да се занимават със смесено земеделие, т. е. едновременно да отглеждат земеделски култури и животни. Чрез отглеждане на различни земеделски култури (чрез уплътнен сеитбооборот се предотвратява появата на някои плевели по естествен път), което позволява те да оползотворяват по-добре и да рециклират хранителните вещества в рамките на фермата и по този начин да се създаде стопанство с безотпадно производство. Например отглеждането на животни генерира отпадък, който е хранителна среда за калифорнийски червеи, с преработения продукт, от които се наторяват по екологичен начин пасища, ливади и други култури, отглеждани в стопанството, или клоните, генерирани при пролетна резитба на овощните дървета, да се надробяват на чипс, който е хранителна среда за дървесни култивирани гъби, а отпадъкът от гъбите след това се използва за храна на калифорнийски червеи и ред други примери за безотпадно стопанство. Второ, те в повечето случаи прилагат традиционни технологии, които са благоприятни за околната среда, като например използване на сено вместо силаж.

Семейното земеделие засилва жизнеността на икономиката на селските райони и запазването на традиционните земеделски култури. Семейните стопанства заемат пространството между традицията и съвременността, поддържайки ценностите на селските райони и общности. В същото време, тъй като все пак се занимават с бизнес, те се опитват да бъдат иновативни и да възприемат модерни земеделски техники за производство и маркетинг. Съществуването на семейните ферми, особено на малките стопанства, е съществена част от националното селско културно наследство, обичаи, облекло, музика, кухня и местообитания. Наличието на по-голям брой малки семейни ферми означава, че местните общности, дори и най-отдалечените от тях, са по-гъсто населени, отколкото ако ги нямаше тези стопанства.

СЪСТОЯНИЕ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

Семейните стопанства са икономически субекти, които произвеждат и/или преработват първична земеделска и горска продукция. Семейните стопанства по своята същност могат да бъдат много различни по размер, структура, заетост, собственост на основни капитали и др. По отношение на големината те се делят на микро, мал-

ки, средни и големи. По отношение на структурата си биват животновъдни, растениевъдни, смесени, много често една не малка част от тях са и преработващи собствена продукция. В зависимост от степента на заетост на работещите в тях, те са с пълна или частична заетост, пазарно ориентирани или полупазарни. Целите на някои са фокусирани върху реализация на произведеното извън семейството – за търговия, докато други произвеждат основно за задоволяване нуждите на домакинството от храни и суровини (т. нар. полупазарни стопанства). (Directorate general for internal policies, structural and cohesion policies, agriculture and rural development, 2014 “Family farming in europe – challenges and prospects”).

Производствената дейност се извършва върху собствена и/или наета земеделска земя и/или с животни, собственост на съответния земеделски производител. Преработката се извършва с цел реализация на продукт с добавена стойност и тя може да бъде извършена върху собствено произведена първична земеделска продукция и до 50% придобита. В управленския (производствения) и преработвателния процес трябва да участват поне двама от членовете на едно семейство (домакинство) и техния труд е необходимо да съставлява минимум 51% от общо вложения труд, включително наетия.

Това, което можем да обобщим и да представим като дефиниция, е, че „Семейно земеделско стопанство“ (СЗС) е такова стопанство на домакинството (независимо от неговите размери, вид, характер, степен на развитие и пр.), стопанисвано и управлявано предимно от от поне двама члена от семейството. Земята е собствена или наета, и е локализирана в едно или няколко съседни землища (или площи, които са в близост една до друга). Размерът им в икономически единици е от 2000–7999 EUR. „Икономически размер“ условно се изразява с термина „европейска икономическа единица“ и се изчислява като разлика между brutния селскостопански продукт и разходите, свързани с този продукт. Една икономическа единица е равна на 1200 евро.

Териториалният обхват на семейните стопанства се детерминира от локализацията на това стопанство. Така например, в планинските райони малките стопанства се простират до 50 декара, в полупланинските райони – до 100 декара, а в полските – до 200 дека за производство на зеленчуци и плодове и ферми с животни, пасища и ливади.

Ефективността на всяка семейна ферма зависи от спецификата на знанията, уменията и опита на семейството, количеството и качеството на техните производствени ресурси, природните условия, достъп до пазарна инфраструктура и до подкрепящата институция или инфраструктура (напр. регионални офиси на държавни институции, като съветнически услуги, стопански камари, консултантски услуги и др.).

АНАЛИЗ НА СТРУКТУРАТА НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

По данни от преброяването на земеделските стопанства през 2010 г. броят на земеделските стопанства в България е 370,5 хил., което е 3% от стопанствата в ЕС-28 и България заема 8-о място по общ брой стопанства. През 2013 г. броят им намалява до 252,9 хил. За период от 10 г. броят на земеделските стопанства намалява от 665 500 на 252 900 или почти 3 пъти. През 2010 г. в стопанствата използваната земеделска площ (ИЗП) е почти 4,5 млн. ха. и се отглеждат 1,145 млн. животински единици (ЖЕ) (0,9%

от ЕС-28). През 2013 г. ИЗП е вече 3,708 мил ха., но 9500 стопанства са без ИЗП. В периода 2010–2013 г. намаляват с 42% стопанствата с ИЗП до 10 дка. С 5% се увеличават стопанствата с ИЗП от 500 дка. и повече. Обработваемата земя е 3,215 дка. и с 3% повече в сравнение с 2010 г. и е разпределена вече в 178 700 стопанства. Към 01.11.2013 г. около 183 300 са стопанствата, в които се отглеждат селскостопански животни, птици и пчели, което е с 34% по-малко, отколкото през 2010 г. Броят на говедата остава постоянен, а стопанствата, в които се отглеждат, намаляват с 27%. В стопанства с 10 и повече животни се отглеждат 70% от млечните крави. Броят на стопанствата, отглеждащи птици, намалява с 41% през 2013 г. в сравнение с 2010 г.

По данни от преброяването през 2010 г. стандартният производствен обем (СПО) на всички стопанства в България е 2536,7 млн. евро (0,8% от ЕС-28). Средната ИЗП на едно стопанство е 12,1 ха. Работната сила, заета в земеделието, се равнява на

Таблица 1
Table 1

Ключови показатели за земеделските стопанства (2010 г.) по данни на Евростат
Key indicators for agricultural farms (2010), according to Eurostat database

Показател	ЕС-28		България	
	стойност		стойност	% от ЕС-28
Брой стопанства (хил.)	12 248,0		370,5	3,0%
Използвана земеделска площ (хил. ха.)	174 115,6		4 475,5	2,6%
Средна ИЗП на стопанство (ха.)	14,2		12,1	85,2%
Животински единици (хил.)	135 212,3		1 149,5	0,9%
Работна сила (хил. ГРЕ)	9 945,8		406,5	4,1%
Стандартен производствен обем (млн. евро)	307 889,5		2 536,7	0,8%

406 500 годишни работни единици (ГРЕ)² (4,1% от заетата работна сила в земеделието за ЕС-28). В табл. 1 е дадена информация за основните показатели за земеделските стопанства.

Ключовите показатели разкриват основните характеристики на земеделските стопанства в България в сравнение със средните показатели за ЕС-28, а именно:

- По-малък среден размер на стопанствата в България спрямо ЕС-28 по отношение на използвана земеделска площ и стандартен производствен обем. Това се дължи на много по-голям процент дребни земеделски стопанства за сметка на средните и големите по размер.

² В България е прието, че 1 ГРЕ е равна на 1856 отработени часа в годината или 232 човекодни. В случай, че лицето е работило 1856 човекочаса или повече, неговият труд е равен на 1 ГРЕ. Ако лицето е работило по-малко от 1856 човекочаса, неговият труд се изчислява като процент от 1 ГРЕ. Отработените човекодни от сезонните работници, се разделят на 232, за да се превърне трудът им в ГРЕ.

- Ниска производителност на труда – заетите в земеделието в България са 4,1% от заетите в сектора на ЕС-28, но обработват по-малко земя, отглеждат по-малко животни и създават по-малко СПО.

През периода 2007–2010 г. броят на стопанствата в България е намалял с 122,6 хил. или с 24,9%. Намалението е за сметка преди всичко на стопанствата с използвана земеделска площ до 2 ха. (основно семейни стопанства), които спадат със 120,5 хил. Делът на стопанствата до 5 ха. представлява 91,4% от целия брой стопанства, но те обработват само 5,2% от ИЗП.

Протичащите структурни процеси, ускорявани най-вече под влияние на прилагането на ОСП, водят до уедряване на земеделските стопанства в страната. С нарастване на общия размер на ИЗП в резултат на активизиране на търсенето на земя, усвояването на по-нископлодородни земи и наличието на стимули за разширяване на стопанствата, се ускорява темпът на концентрация в отрасъла. Средният размер на стопанството нараства с 95,2% от 6,2 ха. през 2007 г. на 12,1 ха. през 2010 г. и е малко по-малък от средния в ЕС-27 – 14,4 ха.

Забелязва се трайна тенденция за намаляване на използваната земеделска площ в стопанствата с по-малко от 5 ха. Обработваната от тях площ през 2010 г. е 234,7 хил. ха. и намалява в абсолютна стойност със 71,9 хил. ха. спрямо 2007 г. (–23%). Делът на използваната от тях земеделска площ също намалява от 10,1% през 2007 г. и достига 5,2% през 2010 г. Това се дължи на прекратяването на дейността на голям брой малки стопанства през годините, включително семейни стопанства. Малките стопанства, особено в райони, в които преобладават земеделски стопанства, специализирани в зърнени и маслодайни култури, не могат да издържат на конкуренцията на големите земеделски стопанства. В табл. 2 е дадена информация за използваната земеделска площ по размер на стопанството.

Делът на стопанствата до 5 ха. представлява 91,4% от целия брой стопанства, но те обработват 5,2% от използваната земеделска площ. В такива стопанства се произвеждат основно продукти, в които е вложен повече труд – месо, мляко, плодове и зеленчуци.

Тенденцията на концентрация на земята в стопанствата с площ над 50 ха. е ясно изразена. Делът на земята в стопанства над 50 ха. се е увеличил от 81,9% през 2007 г. до 86,9% през 2010 г. и е сред най-високите в ЕС, където той е 66,0%.

ПРОБЛЕМИ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА ОТ РАЗЛИЧНИТЕ СЕКТОРИ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО

В предходната точка ясно очертахме регресивната тенденция за намаляване на броя на семейните стопанства, за която можем да идентифицираме и изведем пряка връзка с няколко наболели проблеми, с които те се сблъскват всекидневно.

На първо място, придобиващата вече размери на демографска катастрофа ситуация в България обуславя неблагоприятната възрастова и образователна структура на управляващите семейните стопанства. Наблюдава се ясна тенденция на застаряване на хората, поддържащи семейните стопанства, съчетана с липса на приемственост и самоинициативност на младото поколение. Преобладаваща част от управителите и ра-

Таблица 2
Table 2

Използвана земеделска площ по размер на стопанството
Exploited agricultural land *per farm size*

ИЗП (ха)	България					ЕС-28	
	2007 г.		2010 г.		изменение 2010/2007 г.	2010 г.	
	хил. ха.	%	хил. ха.	%		хил. ха.	%
0–,9	191,1	6,3	144,2	3,2	–24,5	4301,6	2,5
2–4,9	115,5	3,8	90,5	2,0	–21,6	7810,5	4,5
5–9,9	66,6	2,2	72,7	1,6	9,2	9368,9	5,4
10–19,9	73	2,4	92,5	2,1	26,7	12851,6	7,4
20–29,9	45,5	1,5	70	1,6	53,8	9363,6	5,4
30–49,9	61,4	2,0	116,2	2,6	89,3	15429,6	8,9
50–99,9	139,5	4,6	2017	4,5	446	27605,4	15,9
≥ 100	2358,20	77,3	3687,90	82,4	56,4	87424,2	50,2
Общо	3050,8	100	4475,7	100	46,7	174155,8	100
Среден размер, ха./стопанство	6,2		12,1		95,2	14,2	

ботещите в семейните стопанства нямат земеделско образование или квалификация, недостатък, характерен за голяма част от всички земеделски стопанства в страната.

Друг идентифициран проблем, пред който са изправени стопанствата, е нерешеният с години въпрос за комасацията на земята и липсващата правна уредба. Връщането на земята в реални граници доведе до разпокъсаност на обработваемите площи, което, заедно с моралната и физическа амортизирана земеделска техника, са главните причини за пустеещите земи или агресивното експлоатиране на земята от крупни земеделски стопанства.

Въпреки множеството информационни и осведомителни кампании за предоставяне на финансови средства, било то по линия на Структурните фондове на ЕС или чрез банкови инситуции, все пак се наблюдава липса на активност по отношение на потенциални възможности за финансиране. Много от малките семейни стопанства считат, че европейските фондове за финансиране на земеделците и селските райони са предназначени и по силите само на големите и средните фермери.

Високите разходи за дистрибуция, по-голямата пазарна сила на посредниците и преработвателите, липсата на пазарни инфраструктури са причини семейните стопанства да не получават справедлива пазарна цена. Те, от една страна, са принудени да продават продукцията си на търговци на едро или преработвател, а, от друга страна, малките партии и непостоянното качество на продукцията влошават пазарните позиции на тези стопанства. Нека да вземем пример с големите чуждестранни вериги, които инвестираха в България през последните 10 години. Повечето от тях следват

централизирана политика на доставки, особено от хранителния сектор. Ако допуснем, че една от веригите има 20 магазина в цялата страна, а всеки един от тях за период от 2 седмици ще има потребност на база калкулиран човекопоток и покупателната им готовност, да бъде снабден с такова количество продукция, която да захрани и 20-те магазина. Концепцията на такъв род фирми е да предоставят повсеместно еднакви по качество и асортимент продукти. Предвид голяма популярност, която набраха тези хипермаркети, то задоволителното им снабдяване от български производители е поставено на сериозно изпитание. От една страна, дребните и средни производители дори напълно да контролират качеството през целия процес, няма да успеят да генерират такъв обем, който да удовлетвори нуждите на веригата. Това автоматично ще доведе до необходимостта от обединяването на няколко продукции от различни производители, които общо биха достигнали търсеното количество. Тогава обаче излиза на дневен ред разликата в качеството, което биха имали продукти от различни доставчици. Този факт веднага ни препраща към проблема с квалификацията на кадрите и процесите за контрол на качеството, които биха гарантирали големи обеми продажби и реализирана продукция, макар и на по-ниски цени.

Предвид горното разсъждение, можем да обосновем въпросът защо, когато сме в такъв магазин, на нас ни се предлагат ябълки от Полша, домати от Италия или круши от Холандия. За България и досега в съзнанието на множество хора витае определението „зеделска страна“. Уви, „безпилотното“ управление, ненавременните наместа, допълнено със загубените пазари и/или убийствени европейски квоти, до голяма степен вкараха българското земеделие като цяло в безкрайно незавидното русло на агония.

Към днешна дата сериозен допълнителен натиск върху българските производители оказва и ембаргото, наложено на Руската федерация по вноса на земеделска продукция като част от санкциите от страна на ЕС. От една страна, това ограничава всички български износители да реализират стоката си в Русия, и същевременно България да бъде залята със стока, често с доста ниско качество, от други европейски държави, при които има свръхпроизводство и нереализирана продукция, отново поради европейското ембарго над Русия. Погледното от друга страна, налагането на това ембарго злощастно съвпадна с налагането на руско ембарго върху вноса на турски земеделски продукции в Руската федерация, породено от военновъздушен инцидент през ноември 2015 г. До този момент Турция изнасяше в РФ земеделска продукция само за над 1 млрд. долара на година. При други обстоятелства това би било отличен шанс част от загубените позиции за български земеделски стоки да намерят своя рестарт отново на руския пазар, където и до ден-днешен питат какво се случи с „болгарския перец“³ и къде е той сега.

Вследствие на редица политико-социални процеси и явления в обществените отношения на България и Русия в днешно време, както и ширещата се русофобска нагласа, налагана от политици и медиите, кара повечето хора да считат за „ненужно“ и дори „вредно“ реализирането на земеделски сделки с Руската федерация. Налага се твърдението, че като членове на ЕС ние имаме квоти, които гарантират реализацията на

---

³ Българска червена чушка (бел. авт.).

българска продукция на единния пазар, но при постигането на определено качествено ниво. Същевременно обаче, същите тези земеделски лидери на Европа генерират дори по-голям износ за Руската федерация, отколкото е реално дистрибутираната им стока в рамките на европейския пазар. Редно би било, ние като българи, на първо място да мислим за нашето развитие, което не трябва да изключва нито един възможен външен клиент за наша продукция, което пък, от своя страна, ще даде предпоставки за съживяване на сектора и неговото развитие.

При идентифицирането на различните проблеми, обхванали сегмента „семеино стопанство“, можем да изведем накратко и такива, като: ограничена и недобре работеща пазарна инфраструктура за търговия на едро; липса на ефективни организации на производители; слабо развитие на схемите за доброволно сертифициране на продукти и храни, а също и на късите вериги за доставка; затруднен постоянен достъп на семейните земеделски стопанства до квалифицирани агро-консултанти по места; недостатъчен брой консултанти във всички райони, подпомагащи малките семейни стопанства при подготовката на документи за кандидатстване за субсидии, за осигуровки и т. н.; тровава процедура от страна на БАБХ за регистрация на животновъдни стопанства и други.

АНАЛИЗ НА СИЛНИТЕ И СЛАБИТЕ СТРАНИ, ВЪЗМОЖНОСТИТЕ И ЗАПЛАХИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

СИЛНИ СТРАНИ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА

1. Гъвкавост при управление на дейността. Поради по-малкия размер на производството земеделските стопанства по-бързо се адаптират към изискванията на пазарната конюнктура. По-малкият размер на производството позволява по-лесно да се налага ефективен контрол върху дейността на стопанството и улеснява процеса на вземане на решения от страна на земеделския производител. С нарастване на размера на стопанството, земеделските производители споделят, че се усложнява управлението и организацията на дейността им, което ги възпира да разрастват стопанствата си. 81% от изследвани земеделски производители (анкети, проведени от НССЗ) споделят, че имат желание да реструктурират своето стопанство.

2. Висока степен на контрол върху дейността. Семейното стопанството позволява по-висока степен на контрол върху дейността. Земеделското стопанство е основен източник на доходи при 90% анкетираните земеделски производители (анкети, проведени от НССЗ). Това определя по естествен начин по-висока мотивация на земеделския производител да контролира приходите и разходите от дейността, за да постигне по-висока доходност през годината. Контролната функция на стопанина не е формализирана и се изразява предимно като самоконтрол.

3. Висока мотивация за развитие на стопанството. Съчетаването на собственика, предприемача и работника в едно лице (на стопанина) е основен фактор, определящ мотивацията му да развива своето стопанство. Ясно изразеният индивидуализъм в предприемаческата дейност показва, че земеделския производител изцяло самостоятелно определя целите на стопанството и стратегията за неговото развитие.

4. Използват главно ръчен труд, който дава възможност за по-качествено извършване на трудовите операции (беритба, плевене, резитба, пръскане и др.). Малкият размер на стопанството е основна причина за ниската степен на механизация на производството. Липсата на техника се компенсира с използването на повече ръчен труд при провеждане на агротехническите мероприятия. Това е предпоставка за по-високо качество на изпълняваните трудови процеси в стопанството. Това важи особено за зеленчукопроизводството, овощарството и лозарството, които са характерни за семейните земеделски стопанства.

5. Прилагат производствени практики, насочени към получаване на продукция с високо качество. Поради малкия размер на производството, земеделските производители следват стратегия на интензификация на производството, като основен интензивен фактор е труда. Разширяването на обема производство се постига чрез следване на добрите производствени практики и чрез контрола върху качеството на продукцията. Съществува ясно изразен стремеж към производството на качествена продукция, която при равни други условия може по-лесно да намери реализация на пазара при по-изгодни цени за земеделския производител.

6. Опазват природните ресурси. Тясната зависимост между наличните природни ресурси и постиганите производствено-икономически резултати в стопанствата е основна причина земеделските производители да съхраняват природните ресурси. От една страна, те поддържат природните ресурси в оптимално състояние, тъй като трудно могат да компенсират с допълнителни разходи влошаване на тяхното качество. А, от друга страна, слабата степен на механизация и използването на ръчен труд не са предпоставка за изхабяването им.

СЛАБИ СТРАНИ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА

1. Физическо и морално остаряло оборудване и ниска степен на механизация на производството. Малкият размер на семейното стопанство е факторът, който в най-голяма степен възпира инвестициите в закупуването на земеделска техника и прикачен инвентар. Въпреки разполагаемите средства по отделните мерки, ниската доходност от земеделска дейност и нежеланието на банковия сектор да кредитира земеделските производители възпрепятства инвестициите в тази област. Доходът е недостатъчен, за да обезпечи съфинансиране на такъв вид инвестиция в стопанството. Използването на изцяло собствени средства при осигуряването на оперативния капитал не дава възможност да се правят големи инвестиционни разходи.

2. Недостатъчна обезпеченост с квалифицирана работна сила. Земеделските производители определят като основен проблем намирането на квалифицирана сезонна работна ръка. Използва се предимно собствен труд, което ограничава привличането на квалифициран персонал. Ниската доходност на дейността също има ограничителен характер. Малките земеделски стопанства не могат да удовлетворят необходимостта си от специалисти по управлението на финансите и риска.

3. Слаба интеграция между земеделието и преработвателния сектор. Връзката между семейните стопанства и преработвателните предприятия е епизодична и не почива на договорни отношения, защото в годините двете страни са загубили доверието си.

Освен това малките семейни стопанства не са в позиция да поставят условия за цени, количества и качеството на продукцията.

4. Неразвита система за търговия на местни продукти и къси вериги за доставка, слаба информираност за пазарните тенденции. Слабата информираност за пазарната конюнктура е главна причина за намаляване на способността на земеделските производители да отговорят бързо и адекватно на пазарните тенденции и да влияят върху изкупните цени на земеделската продукция. Поради недостатъчно време за пазарно проучване, тъй като земеделският производител влага повече усилия и време в оперативното управление на стопанството, не се правят инвестиции в събирането на пазарна информация. Земеделският производител реализира основно продукцията си на местния пазар, който не отразява тенденциите на пазара на земеделски продукти в страната.

5. Неразвита система за трансфер на технологии към семейните земеделски стопанства. Внедряването на нови технологии в земеделските стопанства в България като цяло е ограничен по финансови и информационни причини, с изключение на големите и мощни земеделски стопанства. При семейните стопанства практически този процес липсва поради недостиг на информация, финансови средства и консерватизъм.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ ПРЕД СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

1. Устойчиво нарастване на интереса на потребителите към услуги, свързани с алтернативния туризъм. Развитие на селски, културен, еко, спа туризъм и по-пълноценно използване на природните дадености и ресурси – минерални извори, реки, културно наследство, археологически открития и т. н. чрез диверсификация на дейностите в семейните стопанства.

2. Устойчивото нарастване на интереса на българските потребители към произхода на храните и здравословното хранене. Това разкрива възможност за успешно прилагане на стратегии за добавяне на стойност въз основа на качество и произход, включително биологични продукти, местни храни, канали за преки продажби от семейните стопанствата и др.

3. Утвърждаване на местни марки храни с високо качество. Специфичните традиции в производството в различните селски райони на страната са основа за налагането на пазара на местни марки храни. По този начин малките земеделски стопанства могат да използват своите главни конкурентни предимства, които са производството на качествена продукция и лесното приспособяване към пазарните изисквания.

4. Финансова подкрепа от страна на държавата. Финансовата подкрепа от страна на държавата за развитието на земеделския сектор е основен фактор за повишаване на конкурентоспособността както на семейните, така и на големите земеделски стопанства. Необходимо е да се прилага клъстерен подход в управлението на конкурентоспособността на отрасъла. Създаване на клъстер за производство на био-продукти или продукти с обща търговска марка е възможност, която ще способства за осъществяване на технологичен трансфер, изграждане на трайни връзки между наука, бизнес и правителство, повишаване на конкурентоспособността на земеделските стопанства и на техните доставчици.

5. Насърчаване на иновациите и технологичния трансфер в семейните стопанства. Селското стопанство е в основата на веригата за доставки на храни, но в България то е много разпокъсано и не е достатъчно добре структурирано. Малките размери на стопанствата, както и недостатъчният оборотен капитал, възпират внедряването на иновациите. За да засили позицията на семейните стопанства, ЕС чрез различни европейски регламенти налага създаване на преки връзки на сътрудничество между науката и практиката, между университети, производители и потребители. Чрез насърчаване на технологичния трансфер се търси възможност земеделските стопанства да повишат конкурентоспособността си.

6. Създаване на местни пазари чрез активното участие на МИГ и на общините. Повече директни продажби, утвърждаване на местни марки храни, повишаване на качеството на произвежданите продукти ще се постигне, ако има повече реално функциониращи местни пазари. Изграждането им може да се постигне с активното участие на местните инициативни групи. Тук принос може да окажат и различни асоциации, местни власти и активни сдружения с нестопанска цел. Създаването на такива пазари ще доведе и до вторични ефекти – създаване на повече заетост, създаване на предпоставки за развитието на свързани отрасли, постигането на балансирани цени, както и по-голям достъп на домакинствата до родни земеделски продукти.

ЗАПЛАХИ ЗА РАЗВИТИЕ ПРЕД СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

1. Увеличаване на пазарният дял на веригите супермаркети. Увеличаването на пазарния дял на веригите супермаркети намалява търсенето на продукцията на семейните стопанства, които не са в състояние да предложат редовна доставка в достатъчно големи обеми.

2. Увеличена конкуренция от големите земеделски стопанства. Увеличената сила на големите земеделски стопанства повишава цените и ограничава достъпа до ресурсите (земя, работна сила) на семейните стопанства поради техните ограничени ресурси.

3. Глобално изменение на климата. Тенденцията на повишаване на глобалната температура ще изискват промяна в специализацията на земеделските стопанства, изменение на земеделските практики и въвеждане на по-добро управление на риска.

4. Увеличаване на неквалифицираната работна ръка. Нарастващото обедняване на населението увеличава ресурса от евтина неквалифицирана работна ръка, което води до изкушението за много семейни ферми да прехвърлят все по-голям дял от работата към нает труд, с последващо изселване на фермерите към големи населени места и изоставяне на основните принципи на семейното фермерство.

5. Липса на престиж и реклама на начина на живот като семейна ферма. Това не само пречи на устойчивото увеличаване на броя семейни ферми, но и в дългосрочна перспектива ще ги намали поради липсата на приемственост между поколенията. Подобен процес все по-отчетливо се наблюдава в Западна Европа и САЩ

6. С наръяването на специализирани сайтове и псевдо-фермерски пазари етикетът „фермерски“ придобива статут на ексклузивност. Това, заедно с неразумното залитане на много фермери към необосновано високи цени, е риск в дългосрочна перспектива. Лимитирането на потенциалните клиенти само до най-платежоспособните от тях и

използването на недотам коректни пазарни практики може да увреди отрасъла като цяло. Спешно е независимото излизане на пазара на все повече производители и продукти с нормално ценообразуване, но за целта е нужно улесняване на достъпа на тези производители.

ПОТРЕБНОСТИ И ПОЛЗИ ОТ УВЕЛИЧАВАНЕ И УКРЕПВАНЕ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

ИКОНОМИЧЕСКИ, СОЦИАЛНИ И ДЕМОГРАФСКИ ПОЛЗИ ОТ УВЕЛИЧАВАНЕ И УКРЕПВАНЕ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА

Семейните стопанства имат всички качества да засилят жизнеността на икономиката на селските райони на България и да бъдат важен фактор в смекчаване на бедността в тях, от една страна, чрез създаване на заетост и, от друга страна, като ползватели на различни услуги предоставяни от други жители на селските райони.

С целевото развитие на семейните стопанства ще се допринесе и за устойчивото екологично развитие на земеделието в България и за осигуряване на по-голяма грижа за опазване на околната среда. От друга страна, чрез повишаване на конкурентоспособността на семейните стопанства, освен увеличението на заетостта може да се постигнат и множество вторични ефекти в селските райони на страната, като: развитието на свързани отрасли, повишаване на доходите, намаляване на риска от селскостопанска дейност, повишаване на квалификацията на работната ръка чрез придобиване на опит и знание, внедряване на иновации в производството и др.

Семейните стопанства са заети предимно в т. нар. трудоемки сектори – животновъдство, зеленчукопроизводство и трайни насаждения, които са важни за България по икономически, социални и екологични причини. В малките стопанства се съхраняват местните и традиционните производства.

Данните в табл. 3 красноречиво говорят, че ако се стимулират семейните стопанства в производството на тези продукти, може да се разкрият пряко, само в първичното про-

Таблица 3
Table 3

Експлоатация на заетостта в земеделието при 80 и 90% задоволяване на потреблението с българска суровина

Exploitation of employment in the Agricultural sector in case of 80 and 90% satisfaction of consumption with Bulgarian raw materials

	Заета работна сила производство 2012 г. (души)	При 80% покриване на потреблението с българска суровина		При 90% покриване на потреблението с българска суровина	
		потенциално заети	потенциална нова заетост	потенциално заети	потенциална нова заетост
Общо месо	361 642	583 647	222 005	656 602	294 960
Общо плодове и зеленчуци	114 434	165 517	51 083	186 206	71 772
Общо	476 076	749 164	273 088	842 808	366 732

изводство, около 366 732 нови работни места, без да се смятат индиректните ползи и новите работни места в производството на опаковки, транспорт, реклама, лабораторни анализи, услуги и др., които биха довели до нулево ниво на безработицата в страната.

Укрепването на семейните стопанства е неразривно свързано с увеличаването на заетостта в селските райони, развитието на местните общности, запазването на културното наследство и на семейните ценности, намаляването на демографския срив и обезлюдяването на малките населени места.

Считаме, че през новия програмен период политиката трябва да бъде насочена приоритетно към подкрепа и стимулиране на семейните стопанства и повишаване на техните доходи и условия на живот.

ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕМЕЙНИТЕ СТОПАНСТВА В ПРОГРАМЕН ПЕРИОД 2014–2020 г.

Устойчивото развитие на малките стопанства е свързано с прилагането на цялостна политика и целенасочено използване на финансовите инструменти, предоставяни от Европейските фондове.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА МАЛКИТЕ СТОПАНСТВА (НА ПРАКТИКА СЕМЕЙНИ СТОПАНСТВА) ПО I СТЬЛЪ НА ОБЩАТА СЕЛСКОСТОПАНСКА ПОЛИТИКА (ОСП)

Схеми за подпомагане

С цел запазване на равнищата на производство и предотвратяване на тенденцията за намаляване на производството и броя на стопанствата в секторите животновъдство, зеленчукопроизводство и трайни насаждения, се използват допустими мерки на подпомагане до стойности, които да минимизират риска от изоставяне на дейността или значителен спад в производството. Подкрепата, насочена към тези сектори, цели предотвратяване на негативните последици върху икономическия и социалния баланс в страната при липса на стимули за запазване на земеделската дейност в секторите на животновъдството, зеленчукопроизводството и плодощоводството.

Обвързаната директна подкрепа бе приоритет за България в Реформата на Общата селскостопанска политика (ОСП) и през 2014 г. Страната нотифицира прилагането на максималния възможен размер на бюджета от 15% и 10 схеми за обвързана подкрепа.

Чрез прилагането на схемите за обвързана подкрепа се включват възможности за целенасочено подпомагане на глава животно за млечното говедовъдство, месодайното говедовъдство, овцевъдството, козевъдството и биволовството за преодоляване на трудностите от ниската рентабилност на производството.

Схемите за обвързана директна подкрепа включват и възможности за подпомагане на зеленчукопроизводителите, отглеждащи основните видове зеленчуци на територията на България както полското, така и оранжерийното производство. Обвързаната директна подкрепа ще осигури възможност за подпомагане на производителите на основните видове плодове в цялата страна. Тази дейност е със слаба възвръщаемост, ниска изкупна цена и високи разходи за производство. Обвързаната подкрепа не цели

повлияването на пазарната ситуация. Обвързаната подкрепа цели допълване на доходите на фермерите в секторите зеленчукопроизводство и плодощроизводство, като по този начин се противодейства на ниската рентабилност. Подпомагането на производителите на плодове и зеленчуци ще се извърши въз основата на площта, като ще се търси минимален добив от тази площ, който ще бъде диференциран според вида на културата.

Признатите от държавите членки организации на производители на плодове и зеленчуци могат да получават финансово подпомагане от Европейския фонд за гарантиране на земаделието (ЕФГЗ). Основните изисквания за признаване на една ОП е да има не по-малко от 7 членове и стойност на продукцията, реализирана на пазара от членовете ѝ – не по-малко от 200 000 лв.

Финансовото подпомагане на организации на производители на плодове и зеленчуци се извършва чрез оперативни програми. Това са инвестиционни програми, които организацията на производители разработва и внася за одобрение от Държавен фонд „Земеделие“, който заедно с МЗХ одобрява тези програми и финансирането. Организациите на производителите следва да изпълняват ролята на маркетингови организации, които да организират предлагането на пазара и реализацията на продукцията на своите членове. Оперативните програми могат да включват различни мерки (строеж на складове и хладилни помещения, закупуване на земеделска и транспортна техника, машини за пакетиране и етикетирание, офис техника и др.).

Финансирането на оперативните програми на ОП става чрез оперативен фонд, който се финансира чрез вноски от организациите на производители и техните членове, финансова помощ от ЕС и национално финансиране. Подпомагането от ЕС е ограничено до 60% от реално извършените разходи от оперативния фонд. Размерът на помощта от ЕС за организиране оперативното управление на ОП е обвързан със стойността на продукцията, реализирана на пазара от организацията, и е ограничен до не повече от 4,6% от нея. България ще прилага и възможността за предоставяне на национално подпомагане в размер до 80% от годишните финансови вноски от организациите на производители и техните членове в оперативния фонд. По заявка на държавата членка, ЕС възстановява до 60% от предоставеното национално финансиране.

За периода след 2014 г. е предвидена възможност държавите членки да въведат признаване на организации на производители, асоциации на организации на производители и междубраншови организации във всички сектори на земаделието. Признатите организации на производители в секторите животновъдство, зеленчукопроизводство и плодощроизводство предоставят възможност за: заемане на по-силни пазарни позиции (особено, когато са супермаркети), по-добри възможности за реализация на произведеното на по-добри цени, производство и заготовка на еднородни партии по сортове и качество, планиране и намаляване на разходите за производство, прилагане на земеделски практики, опазващи околната среда. Концентрацията на предлагането на земеделските продукти ще даде и допълнителни пазарни възможности – за доставки на по-големи количества, подобряване на ритмичността на доставките до целогодишни доставки, разнообразяване на предлагания асортимент, подобряване на опаковката и маркирането на продуктите и др.

УПРАВЛЕНИЕ НА ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИ НА ХРАНИ

Една от посоките на развитие на мерките на Общата организация на пазара след 2014 г. е насочено към подобряване и стабилно функциониране на веригата на предлагане на храни. От анализите на ЕК бе установено, че в почти всички държави членки съществуват проблеми, свързани с цените по веригата на доставки на хранителни продукти. От една страна, изкупните цени на първичните (зеделелските) продукти, които получават зеделелските производители, са много ниски. От друга страна, се констатира, че цените, които плащат потребителите на храни, са високи. Анализите ясно показват, че основната част от добавената стойност по веригата за доставки на храни отива при търговците и преработвателите, а незначителна част остава за зеделелските производители. Като главна причина за това се сочи разпокъсаността на зеделелското производство, в резултат на което в процеса на договаряне на изкупните цени зеделелските производители се оказват икономически по-слабата страна, която е подложена на диктат от страна на търговците и преработвателите. Тези проблеми в пълна степен се отнасят и за нашата страна. Затова, като една от стратегическите цели на реформата на ОСП, беше включено по-справедливото разпределение на добавената стойност по веригата на доставка на храни.

За нейното постигане на този етап са предвидени някои пазарни мерки. Първата мярка за постигане на поставената цел е даването на възможност на държавите членки да въвеждат задължителни писмени договори между зеделелските производители и изкупвачите и тяхното регистриране. Без да има пряка намеса при определяне на изкупните цени, тази мярка позволява те да бъдат наблюдавани и сравнявани. Вторият предвиден механизъм за регулиране на отношенията по веригата на доставки на храни е признаването на организации на производители. Като допълнение към това, за някои сектори е предвидена възможност признатите организации на производители и асоциациите на организации на производители да сключват договори за съвместна продажба на продуктите, произведени от техните членове. Участието на организации на производители, особено когато обединяват голям процент от производителите в даден регион, значително ще подобри техните позиции в процеса на договаряне на цените.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА МАЛКИТЕ СТОПАНСТВА (НА ПРАКТИКА СЕМЕЙНИ СТОПАНСТВА) ПО II СТЪЛБ НА ОБЩАТА СЕЛСКОСТОПАНСКА ПОЛИТИКА (ОСП)

В Програмата за развитие на селските райони 2014–2020 г. е включена Тематична подпрограма за малките стопанства. Тематичната подпрограма за малките стопанства е насочена към определена целева група стопанства и съдържа комплекс от мерки с цел ефективното и устойчиво развитие на малките стопанства. Тя цели значително да се опрости административния процес на кандидатстване и подпомагане на зеделелските производители, прилагайки напълно децентрализиран модел, с цел да се намалят сроковете на обработка и одобрение на проектите, както и да се разшири обхвата на предоставяните консултантски услуги така, че да се достигне до всеки един фермер и да му се окаже съдействие при подготовката за кандидатстване.

Мерките, които се предвиждат да се прилагат в следващият програмен период, са структурирани по различен начин в сравнение с досегашния програмен период. В тематичната подпрограма се предвижда прилагането на следните мерки: Мярка „Инвестиции във физически активи“, Мярка „Развитие на стопанства и предприятия“, Мярка „Консултантски услуги и услуги по заместване в стопанството“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подпомагането на реструктурирането, повишаването на жизнеспособността и устойчивото развитие на семейните стопанства следва да бъдат стратегическата цел не само на тематичната подпрограма на ПРСР (2014–2020) за малките стопанства, които по правило са семейни стопанства, но и на политиката за развитие на селските райони и местните общности. Семейните стопанства са гръбнака на местните общности и ако те не се развиват добре и тяхната конкурентоспособност намалява, отслабва и жизнеспособността на селската общност.

Улесняването на реструктурирането и модернизацията на малките семейни стопанства, поощряването и подпомагането на кооперирането и интегрирането на малките стопанства в селскостопанската и хранителна верига следва да са в центъра на вниманието на цялостната концепция за развитие на сектора. Досегашния опит показва, че ако не се определи отделна мярка и малките семейни стопанства да могат да кандидатстват в определен период за определен бюджет, и критерии, съобразени с тяхната натовареност и инвестиционни възможности, без да се съревновават на общо основание със земеделските стопанства със СПО над 250 000 евро, не може да се постигнат положителни резултати.

SUMMARY

The family farm has the characteristics of the definition of family business. It is a working place, territory, way of insurance, feed the household, traditions etc. Supporting of restructuring, enhancing the viability and sustainability of family farms should be the strategic goal of not only the thematic RDP (2014–2020) for small farms, which are generally family farms, but also the policy of rural development and local communities. Family farms are the backbone of local communities and if they do not develop well and their competitiveness decline, it weakens the viability of the rural community.

The main purposes of this study are to define and review the family farming systems, analyze their advantages and disadvantages and, based on the factors, determining the viability of family-run enterprises, to present perspectives and features for enhancing the sustainable development of rural regions.

This article consists 3 main chapters. The first describes the role of the family farms for rural region development within the EU. The second one deepens into analysis and determining of the agricultural problems in different sectors, cluster structure and SWOT-analysis. The final chapter brings out the perspectives and next steps in front of the sector.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов Д., Георгиев М., Узунова К. 2014. Фамилните земеделски стопанства и ролята им за устойчивостта на селските райони. – В: Сб. Социални науки. Университетско издателство Аграрен университет – Пловдив, факултет по Икономика.
- Георгиев, Г. 2011. Подходът ЛИДЕР – възможности и предизвикателство. – *Публични политики*, бр. 2.
- Davidova, S., K. Thomson. 2013. Family farming: a Europe and Central Asia perspective. Background report for regional dialogue on family farming: Working towards a strategic approach to promote food security and nutrition-Draft.
- Council of the European Union. 2013 . Family farming – prospects in the context of globalization, 12786/13 agri 516.
- Directorate general for internal policies, structural and cohesion policies, agriculture and rural development, 2014 “Family farming in Europe – challenges and prospects”.
- <http://www.fao.org/docrep/019/i3729e/i3729e.pdf>
- http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/Europe/documents/Events_2013/FF_EUCAP_en.pdf
- http://www.fao.org/fileadmin/templates/agphome/Family_farming/Family_Farming_Definition_ESWSeminar.pdf
- <http://www.fao.org/partnerships/forest-farm-facility/39949-025b95dfe941f0aa80da79163369a661.pdf>
- <http://familyfarming.kormany.hu/download/9/0e/80000/FAMILY%20FARMING%20-%20Discussion%20Paper%20-%20Informal%20Council%20Meeting%20-%208-10%20September%202013,%20Vilnius.pdf>
- http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/Europe/documents/Events_2013/RD_FF/Davidova_en.pdf

Постъпила март 2017 г.